ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЙОГО ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

2.7.05 Payne

Т. Шевченко

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЙОГО ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

ТРЕТЄ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ 1941

Надруковано в вересні 1941 р., 20.000 прим., в друкарні ч. 2, Львів, вул. Пекарська ч. 11. папір форм. 60х92. Зам. № 15

Ред. Дм. Штикало

Сто тридцять років доходить із того часу, як «Господь послав нам пророка благовістить любов та вчити святого розуму», сто тридцять років добігає, як народився Тарас Шевченко. То він благовістив, проповідував нам любов до Землі Рідної, до її славного минулого й тогочасного горя-лиха, любов до людей — то він учив нас «святого розуму».

Коли Поет прийшов на світ — наші люди жили не своїм святим розумом, а запозиченим. По довгих роках боїв за рідну землю наш народ ізнемігся, не стало вже внутрішнього вогню до боротьби, не було сили. Московський царський уряд зручно затирав сліди по давній волі неприборканого народу. З кінцем XVIII й на початку XIX ст. назверха не можна вже було пізнати, що була ще не так дуже давно вільна Україна. Здавалося, що по ній уже вдарили в подзвінне. Суспільство поволі почало забувати, що були інші часи. Старе покоління помирилося, здебільша, з новими московськими порядками, а молоде виховувалося так, що,

мовляв, доводиться зживатися з «новим отечеством».

Це ми маємо на думці лівий берег Дніпра, де до 1764 р. була своя самоврядна держава, Гетьманщина, і до 1775 р. існувала своя окрема республіка — Січ Запорозька, теж держава із своєю своєрідною волею «без холопа і без пана«, мовляв Шевченко. А коли говоримо про суспільство, то перед нашими очима стоять потомки козацької старшини та просте козацтво. Бо то вони ввесь час боролися за волю країни, то вони у своїх душах викохували згадки про славне минуле. Але й вони, нарешті, знемоглися, їх сини — пішли «на чужу роботу». За селян тяжко що говорити, бо вони від 1783 р. робили панщину, і їх уся воля була в руках їх панів.

А на правому березі було трохи не так. Ці землі — і Київщина, і Поділля, і Волинь — перейшли 1795 р. з-під Польщі до Росії. І хоч тут народ був такий самий, що й на Лівобережжі, і тою самою говорив мовою, — то пани тут були вже не із своїх, а чужі, то були давні поляки або переполячені українці, а то й нові — росіяни, що подіставали тут собі маєтки та панували. І тут селяни робили тяжку панщину, як і на лівому бéрезі.

І тут, і там люди, під вагою злиднів та біди, почали забувати про славну бувальщину, про ті часи, коли діди боролися, коли вони, «панували, добували і славу і волю». Внуки славних колись дідів носили мовчки «косу в росу«, мовчки «сіяли панам жито» там, де колись ворожа кров лилася за волю Рідного Краю. Здавалося, що, крім високих могил, де «лягло козацьке біле тіло в китайку повите» — не лишилося нічого по давньому славному минулому...

А проте на козацьких хуторах Лівобережжя жили ще тут та там згадки про інший лад на наших землях. Були люди, — їх було небагато — здебільша, потомки то дрібного козацтва, а то і старшини, що від своїх батьків перебрали любов до рідної землі й тугу після втраченої волі. З кола таких людей вийшла на початку XIX ст. славна «Історія Русов«, — її склав якийсь великий український патріот, а хто, то ще вчені не вирішили. Ця історія ходила в переписах із рук до рук, від одної родини до другої, і будила любов до минулого України. Вона була вже написана російською мовою, бо тодішнє покоління вчилося вже в російській школі, почало цією мовою розмовляти і книжки писати. Воно собі думало, що це мова — письменницька, і що нею повинни писати по книжках. Так само по-росій-

ському написали свою історію України і історик Бантиш-Каменський[1] (1822 р.) і Микола Маркевич[2] (1842—1843). Але хоч мова творів була російська, то дух їх був — український. Так само в багатьох книжках із красного письменства: у віршах (Василь Капніст, Євген Гребінка, Микола Маркевич і т. д.), в повістях (Василь Наріжний, Микола Гоголь,[3] Євген Гребінка,[4] Григорій Квітка[5] і ін.) — мова була російська, але ж писали ці твори сини українського народу, і говорили в них про Україну, про її славне минуле, про український народ. І всі ці книжки робили своє.

Та ще на заході Европи повиринали були тоді нові думки про волю, про братерство. Там прокинулося зацікавлення до забутого, простого народу, до селян, до їх життя, до їх побуту, до їх мови. Почали збирати народні пісні, приказки, оповідання. Всі ці твори народнього духа відживили письменство. Почали в письменстві і народну пісню наслідувати, і писати в дусі народних поглядів. У народних творах почали дошукуватись того, чого не давали писання дотеперішніх поетів: справжнього життя, живого, не — штучного...

Все це перекинулося і на Україну. І згадки про втрачену волю, і той новий подих у пись-

менстві на заході Европи — все це дало почин до відродження українського письменства з кінцем XVIII й початку XIX ст. Українці-письменники починають звертатися у своїх мистецьких творах до призабутої народньої мови. Через те, що народний побут, і головно мову зберіг був у тому часі тільки селянин, то письменники звертаються й до села і описують у своїх творах і село і селян. Таким чином на початку XIX ст. українське письменство починає бути справді українське і формою, словом, і змістом — воно описує життя українського народу...

Все це було на лівому березі Дніпра. Всі ці письменники, що і по-російському писали про Україну, і по-українському (Іван Котляревський, Євген Гребінка, Амвросій Метлинський і т. д.), були з лівого берегу Дніпра, здебільша, полтавці, та зі Слобожанщини (Харківщини), що теж мала довго свій самоврядний устрій (Квітка), а хоч був дехто і з Правобережжя (Гулак-Артемовський), то працював із іншими полтавчанами та харківцями.

А на Правобережжі життя йшло трохи не так. Козаччину знищили були тут уже давно. Верхи — покатоличились та попольщились. Селянство було закріпощене, коротало своє

тяжке життя у злиднях панщини... Але бо й там старі люди-кріпаки не забували про кращі часи, про бої за волю українського народу. У їх пам'яті живі ще були протипанські рухи з 1768 р. Бувало неділями старі діди розповідали про те, як колись бувало. Тоді їх «столітнії очі, як зорі, сіяли, а слово за словом сміялось, лилось», сусіди від тих оповідань «німіли од страху, од жалю», а маленькі діти плакали, слухаючи про страждання дідів та прадідів... Там іще часом увечір старі люди, що пам'ятали інші часи, співали про те, що було-минуло...

І мале кріпаченя, слухаючи таких оповідань, «плакало у кутку». «Козацька слава», що її «заховав був у своїй столітній голові дідусь» — оживала перед його очима. Щоденне панщизняне життя так в'їдалося в його душу та в його уяву, що тяжкі образи ніколи затертися не могли. А як іще доля дозволила зазнайомитися з тими настроями та з тими думками, що проскакували з творів — про минуле та теперішнє України — з творів таки своїх людей, із лівого берегу — то вже робилася ціла повна картина і колишніх ясних днів України і тогочасної (початок XIX ст.) глупої ночі. А звідсіля і радощі з одного боку, — і тяжкий гострий біль — із другого.

А одне і друге, враз із ліками на те, щоб глупу темну ніч прогнати — дав нам саме Тарас Шевченко.

І все те треба нам мати перед очима, щоб зрозуміти і Шевченка, і шляхи його думок, і його добу, і його твори, і його життя. Бо без Шевченка ми себе самих не будемо розуміти, не будемо розуміти, як то з маси «сліпих, кривих і горбатих», та до того німих, ми спроквола робилися й робимося свідомими громадянами, що починають розуміти, чого їм треба...

*

«Село — неначе писанка», як скрізь тоді на Правобережній Україні: «зелені гаї довкола, кругом широколистії тополі, а там ліс, і ліс, і гори...» Але ж «аж страх погано у тім хорошому селі, чорніші чорної землі блукають люди: німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Стара напів-розвалена хата, — і в ній пекло: «там неволя, робота тяжкая, ніколи і помолитись не дадуть». Ціла сім'я: батько, мати, хлопці, дівчата — від ранку до вечора в чорній, тяжкій, мозольній праці...

У такій хаті в селі Моринцях, тодішнього звенигородського повіту, на Київщині, побачив світ 25 лютого ст. ст. (9 березня н. ст.) 1814 року Тарас Шевченко.

Його батько Григорій був сам родом із Керелівки[7], та за жінкою Катериною, на прізвище Бойко, пристав до Моринців. Шевченків кликали в Керелівці ще Грушівськими, і справжнє Шевченкове прізвище буде Шевченко-Грушівський. Але ж тепер цього ніхто вже не знає, і додаток цей цілком уже непотрібний.

І Моринці, і Керелівка були власністю зросійщеного німця, дідича Енґельгардта, і Шевченки були кріпаками, панщину робили на цього пана. Сім'я у Григорія Шевченка була величенька: крім Тараса — він був третя дитина — ще двоє хлопців: Микита та Йосип (наймолодший, унук його живий і досі) і три сестри: Катерина (її Тарас найбільш любив), Ярина та Маруся.

Тарасові було несповна два роки, як його батько-мати перейшли жити до Керелівки на нове господарство, що придбав для Григорія Шевченка його батько Іван.

Хоч у рідній хаті гаразду не було, то малий Тарас біди не відчував: у хаті добра мати, сестра Катерина, що наче янгол-хранитель коло нього піклувалася, «столітній дідусь» Іван, що неділями розповідав сім'ї про давнє минуле, надворі сільська дітвора, квітник коло хати, стара верба, клуня (стодола), річка, сад,

левада — є куди бігати, є де гратись, а хіба ж іще чого більше треба непосидющій, безжурній дитині, що не знає, що таке горе та злидні...?

Та того щастя на довго не стало. Як Тарасові було дев'ять років, його добру матір, ще молоду (їй було 32 роки), «у могилу нужда та праця положили». Важко було батькові самому давати собі раду з дітворою: він одружився вдруге, і в хату ввійшла мачуха зо своїми дітьми. Почалося важке життя для Тараса. Бо незлюбила його друга мати, незлюбила за те, що ніколи не жалував було стусанів для її сина, злодійкуватого Степанка. Ото ж доводилося часто діставати ні за що побої від мачухи, а то бувало й таке, що Тарас утікав від них із хати і цілими днями ховався по бурянах. Заступитись за дитину було нікому: сестра Катерина вийшла заміж у друге село, а батькові було не до того. Та й і батько не нажився: як Тарасові йшов одинадцятий рік, помер Григорій Шевченко — Тарас лишився круглим сиротою.

У роді Шевченків здавна водилося так, що дітей учили. То й як ще живий був Тарасів батько, він віддав був його на науку до церковної школи в Керелівці, і там Тарас вивчився читати по-церковному. По смерті батька він ізнову пішов у науку, до дяка Богорського,

і був у нього і за учня і за наймита. Богорський був великий п'яниця, вчив небагато, та зате казав малому хлопцеві робити всю хатню роботу й посилав його читати по мерцях псалтирю. Та ще до того він кривдив Тараса: не давав йому всіх шагів, що собі було хлопчина заробив із читання над мерцями, а часто ще й побивав його. За гроші, що перепадали йому часом, Тарас купував собі папір, робив із нього книжечку, обводив «листочки хрестами і візерунками з квітками та й списував» собі в ній то псальми українського філософа Сковороди[6], то колядки, то всякі інші пісні.

Тараса змалечку тягло до малювання. Прочувши, що в поблизькому містечку, в Лисянці, живе якийсь діякон-маляр, він покинув Богорського й подався собі до нового вчителя-діякона. Та новий учитель був такий, як і Богорський — і Шевченко й того кинув, і пішов у село Тарасівку, бо чув, що там жив інший маляр, який уславився образами велико-мученика Микити та Івана Воїна. Та цей маляр подививсь на Тарасову ліву руку та й сказав, що з нього не то маляр не вийде, а й на порядного шевця, чи на бондаря він не придасться.

Хлопцеві минало саме тринадцять років, як він, збентежений, повернувся до Керелівки

і став тут за громадського пастуха. Та чабан, пастух, із нього вийшов поганий. Чи за книжкою, чи задумавшись було над своєю гіркою долею, чи дивлячись на красу божого світу, він забував за свою череду — вона собі розходилася, і людям не раз і не двічі доводилося аж розшукувати свою скотину. Тоді то, здається, вперше він відчув гострий біль від того, що він круглий сирота, що «не дав йому Бог нічого». Але ж і тоді теж, мабуть, і прокинулось у молодому хлопцеві неясне почуття кохання до гарної керелівської дівчини Оксани, що відчувала його недолю і не раз, певне, втирала йому сирітські його сльози словами потіхи.

Як із чабанства нічого не виходило, то найстарший Тарасів брат, Микита, думав було привчити Тараса господарити або стельмашити. Та в Тараса ні до одного, ні до другого не було охоти, і в сім'ї через те бували тільки сварки. Ще якийсь час він прослужив наймитом у керелівського пан-отця Кошиці, а далі й цю службу кинув і подався в село Хлипнівку, щоб там у одного маляра таки навчитися малювати. Маляр найшов у Шевченка талант до малювання, обіцявся взяти його до себе в науку, але сказав, щоб Тарас приніс від свого пана дозвіл, що йому можна вчитися. Шевченко

пішов по дозвіл до села Вільшани, де проживав головний управитель пана Енґельгардта — та управитель Дмитренко не то що дозволу не дав, а ще забрав Тараса до двора, щоб там учився на кухні куховарства.

*

Та не вийшло з Тараса й кухаря. Було висмикнеться з кухні в кущі, порозвішує собі на деревах картинки, любується ними, роздивляється собі, а ні — то читає, або сам рисує. Ото ж управитель порадив Енґельгардтові, щоб дав Шевченка до маляра, бо з того може, мовляв, вийти колись панові користь велика.

Треба знати, що тоді був такий звичай: пан своїм коштом учить своїх кріпаків на різних штукарів, співаків, музик, малярів, і ці штукарі потім, вивчившись, мусять розвеселювати панів співом, театром, малюють їм портрети, образи. Панам від того була велика вигода і користь не-аби-яка. Та Енґельгардт не так швидко послухав свого управителя. Покищо з пекарні Тараса взяли на панського прислужника-козачка, що повинен був цілими днями мовчки стояти в передпокої, доки не почує голосу пана, щоб подати йому чи люльку, чи води, відчинити йому двері, як було він уві-

ходить до хати, чи виходить із неї. А що Шевченко вдався собі непокірним, та ще чи зачиниться бувало в передпокої, чи засидиться над малюнками, і не все якслід виконає свою службу, то за те часто таки добре його карали...

Шевченків пан був людина непосидюща: ганявся світами, бував то в Вильні, то в Варшаві, то до Петербургу їздив — і скрізь брав із собою Шевченка. А щоб йому дешевіше було подорожувати, то він челядь із Шевченком відсилав валкою — і раз узимі, підчас такої мандрівки (1831 р.), як Шевченкові повідпадали підошви з чобіт, йому доводилося безнастанно перезовувати чобіт із ноги на ногу, а то був би набрався великого лиха...

Нарешті пан сам побачив, що з Шевченка прислужник поганий, то тоді вже таки поклав собі вчити його малярства. Спершу Тарас учився в якогось маляра у Вильні, а як пан приїхав до Варшави (1830 р.), то він у Варшаві почав ходити на науку до славного на той час мистця Лампі, що змальовував портрети.

Тим часом жити в Польщі ставало для пана небезпечно, бо поляки почали ладитися до повстання проти Росії — то й Енґельгардт переїхав із Варшави до Петербургу, і з ним поїхав туди й Шевченко. У Петербурзі Тарас

далі доучувався малярства в цехового майстра Ширяєва, що посилав його розмальовувати крівлі, паркани, вивіски, підлоги, і тільки вряди-годи давав йому робити рисунки. Вибув Тарас у Ширяєва цілих чотири роки, але ж навчився мало чого, хоч роботи було аж геть-то багато. Вільним часом увечір він бігав собі у Літній Сад і при світлі місяця зрисовував постаті (статуї) різних богів та богинь, що стоять там у парку.

І ось над такою роботою застукав його раз земляк його, маляр Іван Сошенко, родом із Київщини, з містечка Богуслава. Дізнавшись від Шевченка про його тяжке життя, він ним занявся: часто прохав його до себе в гості, давав йому поради, книжки читати, а далі зазнайомив його з гарними й добрими людьми, з українським поетом-байкарем Євгеном Гребінкою [4], Василем Григоровичем [8], теж українцем ізроду, що був тоді секретарем петербурзької Академії мистецтв, із відомим тоді російським мистцем Венеціяновим [9], а вже через них із славним російським поетом Василем Жуковським [10] та з великим малярем Карлом Брюловим [11].

Знайомство з такими людьми мало велике значення для Шевченка — через них він і книжки нові діставав і в малярстві видоско-

нальнювався. Нові приятелі побачили великий малярський Тарасів хист і почали робити заходи, щоб Шевченкові можна було вчитися в Академії мистецтв. Тільки ж тоді був такий закон, що кріпакам учитися в Академії не можна було. Ото ж вони й почали заходитися, щоб викупити Шевченка з неволі. Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, той портрет пустили на льотерію, — і за гроші з льотерії, за 2500 карбованців, пан Енґельгардт згодився пустити Шевченка на волю.

Сталося це 22 квітня ст. ст. 1838 р., коли Шевченкові було 24 роки. На пам'ятку про той великий для нього день Шевченко присвятив своїм добродіям-приятелям дві великі поеми: Жуковському — «Катерину», Григоровичеві — «Гайдамаки».

Ставши вільним, Шевченко почав ходити до Академії мистецтв і незабаром зробився найкращим учнем Брюлова. Знайомства його більшали — і разом із цим Шевченко не читав, а проковтував усе нові та нові книжки, щоб надолужити те, чого змалку не вдалося схопити з науки. І німецькі поети та письменники (Шіллер, Ґете), і англійські (Байрон, Діккенс), і французькі (Бальзак), і російські, і польські, і всякі — та ще до того і твори наукові! А далі: театри, концерти, розмови з ро-

зумними, освіченими людьми, Академія — все це чим раз більш і більше розвивало його ум. І тільки згадки про Рідний Край, що був скований неволею кріпацтва, ще тільки ті згадки закаламучували ті найщасливіші в житті його хвилини.

*

І саме тоді, як Шевченко був уже вільна людина, він почав собі, сам для себе, складати вірші. Чи нагадає собі що було, чи побачить що, чи прочитає щось таке, що нагадувало йому рідний край — і зараз на клаптиках паперу стелються в нього самі від себе «сумними рядами» думки. Усе, що появилося по-українському в письменстві до того часу, і Котляревського[12] «Енеїда» та його драматичні твори, і Квітчині повісті, і Гребінчині приказки-байки, і все, що було друкованого про минуле України [Бантиш-Каменський], чи ходило переписами по людях (Історія Русов), все, що хто забалакав про Україну [російські письменники, українці: Микола Маркевич, Микола Гоголь] — усе це читав Шевченко і вдячний був усім тим людям, що писали про Рідний Край. Багато з начитаного в історичних книжках про Україну він переспівував собі у своїх віршах та ховав

у скриньці під ліжком. Але якось зайшов до поета один полтавський пан, П е т р о М а р т о с, що з ним Шевченко зазнайомився був у Гребінки (1839 р.), і що з нього він робив портрет. Мартос найшов випадково в Шевченка один такий шматок паперу, записаний віршами, прочитав сам той віршик (це була поема «Тарасова ніч»), потім дав його прочитати Гребінці й попросив у поета дозволу надрукувати його вірші. Коли Шевченко дав свою згоду, Мартос видав їх у Петербурзі 1840 р. книжечкою п. з. «К о б з а р».

Книжечка була невеличка, в ній було всього вісім Шевченкових віршів, та й то деякі з них цензура немилосердно поскорочувала... Ті місця, де говорить поет про минуле України, про боротьбу з москалями — в книжечці повикрапковувані. А так у «Кобзарі» з 1840 були поміщені такі Шевченкові вірші: «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «На що мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч» — а на початку: «Думи мої, думи мої», з м і с т усього того, що поет повміщував у «Кобзарі», та ще з просьбою до України, щоб «приняла його діток нерозумних». І чого не було в «Кобзарі»: і про нашу давнину «про те диво, що було, минуло»; і про те, як наші прадіди б о р о л и с я

за свою волю, а тогочасне покоління тількo те знало, що «сльози втирати»; і про те, як колись у нас «запорожці вміли панувати», як на наших землях «родилася, гарцювала козацькая воля, як шляхтою, татарами поле засівала», як наші предки походами на Туреччину собі слави добували, та як у тих походах був зразковий лад, як усі слухали вибраного отамана («Іван Підкова»); і про те, що, нарешті, та наша воля втомилася й «лягла спочить» у могилу, і сторожує тепер над цією волею російський царський Чорний Орел; про те, як із нашого колишнього славного минулого не залишилося нічого, а тільки — «наша дума, наша пісня», що «в тій думі та в тій пісні, голосній і правдивій, як Господа слово» — тепер ціла «наша слава, слава України» («До Основ'яненка»); і про дівочі сльози, і про тяжку недолю наших сільських дівчат, що їх обдурюють москалі на постоях («Катерина»), і що їх матері віддають силою за нелюбів («Тополя»); і про народніх співців-кобзарів, яке вони мають значення для народу («Тарасова ніч»), і хто вони такі самі про себе («Перебендя»)... — про все те співав у «Кобзарі» Шевченко.

Мала книжечка, але ж те, *що* в ній було, і *як* воно було написане, геть чисто тодішніх

наших людей на Україні немов попереродживало, піднесло в них духа та захопило — бо воно так і на цілому світі буває, що не раз гаряче, палке, натхненне слово більше чуда зробить, аніж довгі наукові казання. Письменник Квітка, кажуть, як прочитав «Кобзаря», то від того сильного Шевченкового слова — зжахнувся, від дива йому на голові волосся піднялося. Так до Шевченка ніхто ще не писав на Україні ні про кривду народну, ні ніхто не змальовував так гарно минулого України, ні не жалував за її колишньою славою, ні не плакав так над тим, що тодішні люди нічого вже не знали про славну давнину (ми б тепер сказали: загубили традицію), а мовчки робили свою тяжку роботу... Старі люди, а то й пани, що відцуралися були рідного слова, плакали, читаючи «Кобзаря». За колишнього кріпака заговорила ціла Україна, славлячи його та вихваляючи.

Але ж до «Кобзаря» не все ввійшло, що тоді Шевченко мав уже написаного. Як умер 1838 р. Іван Котляревський, то поет вославив його окремим віршем («На вічну пам'ять Котляревському»), назвав його соловейком, що «покинув нас сиротами», та заповів, що Котляревський у нас «панувати буде, доки живуть люди», та що його в нас не забудуть, «доки

сонце з неба сяє». То Тарас так віддячувався батькові нового українського письменства за те, що він своєю перелицьованою Енеїдою і відновив наше письменство і до простого народу так поставився прихильно. Взагалі Шевченко всім тодішнім письменникам за їх українське слово був вдячний і високо їх шанував: Гребінці присвятив поему «Перебендя», Квітці поклонився окремою поемою «До Основ'яненка», вважав, що Квітка краще за нього самого може співати про «Січ, про могили, про старину»... Пізніше він так прихильно відгукувався і про тих українців, що хоч по-російському, а проте писали про Україну (М. Гоголь, М. Маркевич) — така дорога́ була для поета його рідна земля... Це дуже цікаве для такої великої людини, як Шевченко, що він так високо шанував усіх, хто вкладав свою працю для добра рідного народу.

Та не так подивилися на Шевченкового «Кобзаря» — росіяни. Російські письменники, такі, що розмірковують, чи варт що який твір, чи ні (критики), накинулися на поета, що він пише «мужицькою» мовою, словами «мертвими» (цебто — українськими), якими тоді не писали, та ще, що пише про простих людей, та про те, що ніби по ньому вже і сліду не лишилось — про козаків, про Україну...

Але Шевченко мало звертав уваги на ті закиди, і вже в рік після «Кобзаря» випустив у світ свою велику поему «Г а й д а м а к и» — про те велике народне повстання, що зчинилося 1768 р. на Правобережній Україні проти панів. У цьому повстанні, як відомо, брали участь і гайдамаки самі, й запорожці, і придворні козаки — і всі ті три суспільні верстви виступають у поемі в трьох головних особах поеми: Ярема (гайдамаки), Залізняк (запорожці), Гонта (придворні козаки). Поет глибоко вдумався в ті часи: кривавий той час він старався зрозуміти як с т а р е з м а г а н н я у к р а ї н с ь к о г о н а р о д у д о в о л і. Є ще одна дуже важна думка в «Гайдамаках». Ця думка виявляє, як Шевченко дивився на боротьбу за рідний край: у цій боротьбі в а ж н і ш а с п р а в а, за яку хтось бореться, важніша п р и с я г а, яку люди складають для справи, аніж почування і зв'язки родинні.

Правда, за ту тяжку та криваву розправу з 1768 року в Шевченка серце боліло, мовляв, — «старих слав'ян діти впились кров'ю». Але ж, на його думку, мовчати про все це н е м о ж н а, треба — розказувати, щоб «сини і внуки бачили, що батьки їх помилялись»...

А в уводі до «Гайдамаків» Шевченко дав добру научку російським критикам. Він заявив, що їх слави не потребує і доки «живий буде, буде з нього мертвого слова» (українського), а за «раду, лукаву раду» писати по-московському, та ще про те, що москалям подобається — гарненько їм дякував, мовляв:

Теплий кожух, тілько шкода —
не на мене шитий,
а розумне ваше слово,
брехнею підбите...

А коли з «Гайдамаків» почали були собі глузувати російські письменники та взивати Тараса з насміхом «мужицьким» поетом, то він на це їм ось що казав: «Нехай я буду собі й мужицький, аби поет!»

Та проте 1842 р. Шевченко прóбував писати й по-російському. Його російські вірші вийшли гладкі і, що казати, — гарні. І в них поет дуже гарно співає про Україну, і в них палає великою любов'ю до рідної землі та її минулого (уривки з драми «Микита Гайдай»). Та проте цим його російським писанням (н. пр. «Слепая», «Тризна», цебто: «Поминки») — куди-куди до українських! Поет це сам побачив та й кинув писати по-російському вірші.

У тому самому році (1842 р.) з-під пера поета вийшла й одна українська поема «Гамалія»: чудовий образ із тих часів, коли козаки нишком вибиралися в турецькі землі, щоб звідтіля повизволяти з неволі своїх братів та пошукати для себе добичі. А з 1841 р. ми маємо ще кілька дрібних віршів і гарну поему «Мар'яна-черниця», що її поет присвятив керелівській Оксані «на пам'ять того, що давно минуло». На жаль, поема нескінчена.

*

Рівночасно з тим, як то книжечками, то в переписах розходилися між земляками Шевченкові вірші, зростав і гурток поетових приятелів, що дуже полюбили українського кобзаря і в чому могли, йому помагали: згаданий уже поет і історик Микола Маркевич, славний російський артист Михайло Щепкін[13], теж із українських кріпаків з Курщини, теж визволений із кріпацтва, отаман чорноморських військ Яків Кухаренко[14], дідич із Качанівки на Полтавщині Василь Тарновський[15] і багато російських письменників, учених, мистців. Він цілою душею приляг до свого вчителя, великого російського маляра з німецького роду Карла Брюлова, сприятелився з поляком Демським,

з німцем І. Штернбергом довгий час жив на одній кватирі. Штернберг водив поета на літературні читання, що відбувалися в петербурзьких німців, і на тих вечірніх сходинах Шевченко зазнайомлювався з писаннями европейських письменників, що їх там читали, та слухав музики великих европейських музик.

Але ж цілий час пробування в Петербурзі Шевченко дуже тужив за Україною. Хоч жилось йому непогано, а проте — «Московщина, кругом чужі люди». Йому страх як бажалося навідатися до рідного краю вільною вже людиною, побачити, що на Україні діється. І ось улітку 1843 р. Шевченкове гаряче бажання сповнилося — він поїхав на Україну. Побував у своїх приятелів на селі, то в Чернігівщині, то на Полтавщині. Тоді він запізнався з князем Репніном, що був колись „малоросійським генерал-губернатором»[16], та, попавши в неласку царя за те, що був прихильний до України та її народу, проживав у свойому селі Яготині на Полтавщині. У князя була донька Варвара, що високо цінила талант поета — між нею й Шевченком повстала дуже велика приязнь, і поет до кінця свого життя зберігав якнайкращі спомини про княжну.

Навідався тоді Тарас і до своєї рідної Керелівки, був у Києві, їздив на Хортицю, відві-

дав Межигірського Спаса[17], скрізь побував. І скрізь його вітали, скрізь на його пошану справляли бенькети, величали його «українським бардом»...[18] Але ж поет із серцем, повним жалю й болю, вертався до Петербургу. Він колись дитиною думав собі, що «нічого кращого немає, як Дніпро та наша славная країна». А тимчасом тепер у своїй рідній Керелівці побачив, що там «повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалялись», що «сади бур'яном поросли», що саме «село неначе погоріло», що «наче люди подуріли, німі на панщину ходили»... І було це не тільки в Керелівці, а скрізь на Україні, де «людей у ярма запрягли пани лукаві». Він бачив, що людей на Україні держать у темноті, щоб тому народові не видко було «духа правди», щоб народ не пробував боротися, бачив, як тодішнє українське громадянство, головно, панство про Україну не дбає та ще й помагає «москалеві господарювати та здирати з матері-України полатану сорочку». І тому з-під його пера виходять тоді тужливі і сумні слова та жаль і до тих, що колись побраталися з москалями (Богдан Хмельницький), і до тих, що тепер пішли на «чужу роботу» («Розрита могила»).

Він додумався, що всьому цьому лиху причинники — неситі царі російські, що всі вони,

від Петра (той «перший, що розпинав нашу Україну») та Катерини (та, «що доконала вдову-сиротину»), і аж до тогочасного царя Миколи І. позаводили такий лад, що від нього не було чим дихати. Він бачив, що той лад тримається на великій державній машині: на верху її стоїть цар, а тримають її царські прибічники «блюдолизи», що мовчки («ані теленьІ») виконують примхуваті царські накази. Ой, та й дісталося цареві за той лад від Шевченка! Кілько глуму, кілько сміху над ним — вилив поет у своєму «Сні» (1844 р.), у поемі, що цій справі присвячена! Виходило так, що цар тільки тоді щось значить, як довкола нього в с і, що його тримаються (він тоді — сильний ведмідь), та як він — самий, без прибічників, то це звичайна безпомічна кіточка (смішненький ведмедик!). Висновки з поеми зробити, ясна річ, неважко...

Але ж довелося поетові за той глум та за сміх тяжко відпокутувати.

Найбільше кривавилось його серце від того, що він бачив, як «Україна заснула, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла», що тодішній стан рідного краю не давав відповіді на питання, «за що ми боролися» колись, бо з тодішніх людей навіть ніхто нічого не знав про колишню столицю козацької України, про — Чиги-

рин... Але серед тої безнадії поет відчував, що, може, його гаряче слово народ пробудить, і що «правда на сім світі стане» («Чигирин»). А та правда це те, що народові належиться — його право!

*

В 1844 р. Шевченко на Україні «скрізь був і скрізь плакав», як писав сам про себе. Та ще більшими ранами покрилося його серце, коли він, закінчивши Академію (22. березня 1845 р.), знов поїхав на Україну.

Тоді йому на власні очі довелося побачити «неправду і неволю», його серце спалахувало страшним гнівом, на папір виливалися гарячі слова докорів та відпору (протести) проти всіх тих, що наважувалися скувати людську думку в кайдани («Єретик» або «Іван Гус»), що зазіхали на волю свобідного, хоч і бідного народу та ще зацитькували його тим, що ніби несуть йому науку, просвіту («Кавказ»), проти всіх тих, що в кайдани закували і волю і правду. Тоді то його «Псальми» малювали ту наругу, що в ній проживав наш народ, «окрадений, замучений», закований — і перемінювалися в гарячий, благальний голос молитви, щоб «Бог поборов ту другу силу, ще

лютішу (Москву), коли поборов ту першу (Польщу)».

Тоді то Шевченко побував у багатьох лівобережних панів, із роду українців. Та як побачив, що вони творять, то зжахнувся: пани тягли руку з московським урядом, вихвалювали «нове отечество», а із селянами поводилися не краще, як колись чужі пани-поляки. За довгими багатими розкішними бенькетами ті пани виголошували багато палких слів про волю, про рівність між людьми, про братерство, — але ж до життя цих слів не прикладали. Вони вихвалювали славне минуле України, але — його не знали. Балакали про слав'янське братання, вчилися мов усіх слав'янських народів, але своєї мови не знали. Не диво, що «Україна доборолась до самого краю», що «свої діти гірше ляха її розпинали»...

Ось до таких то панів звернувся Шевченко з гарячими поемами: «До живих і мертвих» та «Холодний Яр». Там виказував їм на очі ввесь їх фальш у житті: ті гасла, що вони їх повивчувалися на чужині, — це тільки «великих слів велика сила і більш нічого», бо ж вони, «деруть шкуру з братів незрячих гречкосіїв»; вони своєю поведінкою наводять на себе тільки народний гнів, який може спалахнути новим вогнем, як це було колись 1768 р. за

Коліївщини; лаяти народних героїв, Залізняка та Гонту, називати їх розбійниками, «п'ятном нашої історії» вони не мають права, бо вони самі — «розбійники, голодні ворони»; шукати нових «отечеств» нема чого, бо тільки «*в своїй* хаті, *своя правда*, і *сила*, і *воля*!»

Тоді ж таки поет довго задумувався над минулим України. Він так докладно прослідив його, що йому ясно стало, хто Україну довів до упадку: *свої* діячі, що мали «жіночий розум» у політиці, що догоджували ворогам, не знаючи того, що́ вони роблять, — і чужі, з якими зійшлися і свої таки шкідники, які гірш за ворогів *свідомо* нищили рідний край... Шевченко силкувався тодішнім людям і подавати думки, як би *привернути волю Україні* («Великий Льох»), і власне: підховати таке покоління, що ні за які гроші не пішло б ворогам служити, не побоялося б мук цілого світу, а підтримало б такого, що «розпустить правду й волю по всій Україні».

Але тоді було мало таких, що Шевченка розуміли. Взагалі він переріс своє покоління на яких сто років. Мало було таких, що хотіли б були повстати за рідний край. Та ж сам поет вірив уже тоді глибоко, що

встане Україна
і розвіє тьму неволі,
світ правди засвітить («Суботів»),

— бо ж яка це може бути правда на світі, яка це може бути справедливість, коли Україна — не вільна! Сам він своїм «Заповітом» закликав земляків — «вставати, рвати кайдани, вражою злою кров'ю окроплювати волю» й «будувати нову вольну сім'ю!» (25/XII, 1845. р.)...

Взагалі 1845. рік — це час найвищого розквіту Шевченкового таланту. Те, що поет написав 1845 року, то найкраще, найсильніше, думками найглибше, найвище. Крім названих віршів, сюди належить іще «Наймичка», чудова поема про самопожертвування матері, «Сліпий» — історична поема, де Шевченко зв'язав колишнє гарне минуле України з тяжким тогочасним її життям та зазначив, яке велике значення мала для нашого народу зруйнована (1775. р.) царицею Катериною Запорозька Січ (школа життя!).

Тепер уже в 1845 р. Шевченко і на людей і на все, що довкола нього ділось, і на те, що було — дивився трохи інакше. Бо ж тоді він уже «прозрівати став потроху», побачив, що «кругом направда і неволя», що «скрізь Гос-

пода (правду) лають», що на Україні і «малої дитини немає щасливої», що «все плаче, все гине», що «кругом нього, де б не глянув, не люди, а — змиї». Тимто йому і його власні слова-вірші почали здаватися кряканням ворона («вороном крячу»), а то й виттям сови («вию совою»)... І скрізь у своїх поемах із 1845 р. він подає свої думки на світ, на людей, на Україну, на її минуле й майбутнє, на російських царів і на царський уряд, на панів, що мучать людей у кріпацтві, на все. І всі ці думки в'яжуться з тими, що порозкидані в нього в інших віршах, починаючи від 1843 р. — і всі ці твори, як щось ціле для себе, ціле думками, так було й думав Шевченко видати окремо та ще й написав щось наче передмову до них віршем п. з. «Три літа» (як «Думи мої» — передмова до «Кобзаря» з 1840 р.) — але ж зробити цього в часи царя Миколи І. в Росії не можна було. Та й і життя поетове склалося так, що до видання не дійшло. Але ж вірші всі ці ходили скрізь по Україні в переписах, люди читали їх із великим захопленням, і багатьом вони очі відкривали.

*

Життя Шевченкове почало вже було складатися тепер для нього щасливо. Його зробили

членом виділу (комісії), що розсліджував старовину (Археографічна комісія), приятелі почали єднати для нього місце професора малярства при київському університеті. Він сам об'їждждав пам'ятні місця на Україні, змальовував старі церкви, монастирі, побував у Переяславі (тут зазнайомився з лікарем А. Козачковським, що лікував поета 1846 р.), в Почаєві й т. д., ладив малюнки до журналу, що мав виходити в Києві п. з. «Живописна Україна», бо ж треба знати, що Шевченко був і дуже великий маляр, і його малюнки в історії українського малярства мають дуже велике значення. Число його знайомих, приятелів, прихильників, поклонників росло і росло.

Са́ме тоді київська українська молодь склала собі гурток, що поставив собі за мету працювати на користь рідного краю та рідного народу. Із гуртка виросло 1846. р. товариство, яке назвало себе «Кирило-Методіївським Братством», на згадку про перших просвітників слав'ян, Кирила й Метода. А назвали вони таким ім'ям товариство через те, що робота його мала обхоплювати всіх слав'ян, і не тільки Україну. Братчики підносили таку думку, що кожний слав'янський народ, українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, словінці, болгари — всі вони повинні

жити своїм власним самостійним життям, складати собі для себе закони, вибирати собі своїх виборних до своїх сеймів, одне слово — мати собі свою власну державу, але ж усі повинні творити спілку таких вільних держав (федерацію), а в цій спілці Україна мала займати передове місце. Крім цього, «Кирило-Методіївське Братство» стояло за загальну освіту, за свободу віри та передусім за скасування кріпацтва. Думку заснувати таке товариство подав професор Микола Костомарів, український письменник і пізніше великий історик України[19], а пристало до нього, щоб працювати, багато молодих людей, які цілим серцем відчували недолю рідного краю і з радої душі бажали вирвати український народ із неволі, — пристав до нього дуже талановитий письменник і гарячий народолюбець Панько Куліш,[20] пристав Опанас Маркович[21], Микола Гулак[22], Василь Білозерський[23]... Шевченкові думки Кирило-Методіївського Братства були дуже до серця, і він цілою душею приліг до нього, хоча до праці в ньому, за виїздами, було в нього часу дуже небагато.

З товариством треба було ховатися, бо ж то були важкі часи царя Миколи І., часи переслідувань кожної, хоч трохи вільнішої думки.

Та воно й без того товариству не вдалося розвинути своєї діяльности. На братчиків зробив у поліцію донос студент Петров, який жив через стіну з одним із братчиків, що в нього всі сходилися на наради — і братчиків усіх позаарештовували. Костомарова взяли саме перед його шлюбом, Куліша в дорозі за кордон, куди він їхав доучуватися на професора — а Шевченка, що у святковім одягу повернувся був з весілля Куліша (був за боярина) і збирався вінчати Костомарова, заарештували на пороні, як переїжджав Дніпро під Києвом. Сталося це 5 квітня 1847 р.

А Шевченко мріяв саме про виїзд до Італії, щоб іще краще пізнати малярство, і молода дружина Кулішева, Олександра [теж письменниця, писала під ім'ям: Ганна Барвінок[24]] — він про це не знав — давала на його науку всі свої дорогі намиста...

Арештованих повезли з Києва до Петербургу і замкнули в Петропавлівську кріпость-цитаделю. Почалося слідство, що протяглося до 31 травня. З братчиків зробили великих політичних злочинців, що хотіли розвалити Росію, а Шевченка, в якого, при трусі, найшли багато його віршів («Сон», «Кавказ», «Великий Льох», «Посланіє»), зокрема судили за його вірші. На слідстві поет поводився дуже

сміливо: від віршів не відмовлявся, не відрікався своїх думок, а коли допитували його, чому він накидається і на уряд, і на царя, і на панів, то він сказав, що такі думки чув скрізь по Петербурзі. І як читали присуд 30 травня 1847 р., то Шевченко був дуже спокійний і ще й товаришів підтримував. А присуд був суворий, нелюдський: поета засилали навіки простим вояком у оренбурзький корпус із забороною писати й малювати. «Сам сатана», писав Шевченко, «не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд»[25], а ті, що вели слідство, генерали Орлов і Дубельт, назвали його ще милосердним...

Другого дня після того, як прочитали присуд, почалася Шевченкова подорож. Після десятьох днів їзди кіньми він прибув до Оренбургу, де його привітало декілька політичних поляків-засланців і українців-урядовців, а звідтіль відправили його 300 верстов[26] від Оренбургу до Орської кріпости та записали рядовим у п'ятий лінійний баталіон.

У цитаделі Шевченко написав 13 віршів: вони посвячені то переживанням поета у в'язниці («Веселе сонічко ховалось», «Не спалося, а ніч як море»), то згадкам його із колишнього («Не кидай матері»), то красі («Вечір») й минулому України («За байра́ком байрак»), то

любові його до України («Мені однаково»), а два звернені до Кирило-Методіївських братчиків; він їх наказує, щоб «згадували один другого, любили Україну во время люте та в останню її мінуту щоб Господа за неї молили».

Собою займається мало; тільки ж серце його хололо на згадку, «що не в Україні буде жить», що смерть його «зотне на чужині,

за решоткою задавить...
ніхто хреста не поставить
і не пом'яне...»

Зате перед його очима ввесь час стояла Україна. Він тремтів на думку, що її, Україну, можуть «злії люди, лукаві, приспати, і в огні її окраденую збудити» — і від того його серце кривавилося з болю...

*

І потяглися для поета тяжкі дні в Орській пустелі — в тих степах «рудих-рудих, аж червоних», із їх кучугурами дрібного піску (з »талами»). День-у-день вояцька муштра, «словесність»[27], вічно присущий «дядько»-фельдфебель, що стежить за поетом, щоб набирався салдатської «науки» та щоб часом не наважився написати що, чи намалювати. Цілий рік без пошти, без ніяких книжок, окрім біблії.

Вонюча казарма, довга-довжезна хата, набита людьми, з «нарами» (тапчанами), непристойні сороміцькі розмови, горілка... А прийде вечір — «осядуть думи, розіб'ють настократ серце і надію», проганяють із очей сон; «години тягнуться роками, глухо віками протікають»; поет «благає Бога, щоб світало, мов волі сонця, світу жде», а ударять «зорю» (6. год. вранці), благає Бога, щоб приходив вечір... Ще тільки розваги, що в неділю можна «викрастися в поле», вийти поза казарми «на рудий степ широкий», вилізти «на гору високую і згадати Україну» з її «голубими степами, зеленими, поперемережуваними нивами, ланами, могилами, лугами»...

Ці згадки про край рідний та надія вирватися з неволі, ще раз «подивитись на Україну», «напитися води Дніпрової» — тільки й тримали поета. Та ще й розмова із самим собою у віршах, які Шевченко таки встигав списувати нишком, щоб ніхто не бачив. Це ті «невольницькі думи», що так скидаються на невольницькі плачі позамиканих у турецьких в'язницях та покованих кайданами козаків XVI—XVII ст. — їх списував Шевченко в маленьких книжечках, носив у халявах, щоб начальство не догадалось — це ті чотири захалявні книжечки, де Шевченко

«кров'ю та сльозами мережав своє горе на чужині».

В Орській кріпості склав поет таки багатенько віршів — і дрібніших, і більших («Княжна», «Москалева криниця», «Варнак»), списав декілька згадок із давніх літ (н. пр., чудовий вірш «Мені тринадцятий минало») та написав декілька історичних поем, н. пр., «Чернець»: про безмежну любов до України хвастівського полковника Семена Палія, що хоч зазнав великого горя та мук натерпівся для України, на старості літ знає тільки одну молитву — за Україну, «Іржавець»: про невимовні муки України після полтавського розгрому, про перехід запорожців після Полтави під турка, їх поворот на Україну та про чудовний образ іржавецької Матері Божої, що й «досі плаче за козаками». Склав він тут декілька й неісторичних поем, але ж таких, що з них видко, як поет дивився на наше минуле. Ось, н. пр., у вірші «Ляхам» висловлює такий самий погляд, як і колись у «Гайдамаках», що, мовляв, нас із поляками «порізнили неситії ксьондзи, магнати», а в поемі «Сон» («Гори мої високії») висказує свій жаль до наших діячів у минулому, до тих «недоумів, що занапастили божий рай» та підносить таку думку, що

«на що вже лихо за Уралом
отим кіргізам — отже й там,
єй-же Богу, лучче жити,
ніж нам на Україні»,

де «без ножа» та смертних кар «людей закували та й мордують»...

І чи своє горе Тарас оспівує в тяжкій неволі, чи про давнє згадує, про інших людей пише, недолю своїх соузників описує — скрізь одне в нього перед очима: Україна — і одне тільки в нього бажання: «хоч на старість стати на окрадених» з волі (чужими і своїми) «Дніпрових горах». Бо рідна земля чуда творить! Вона й найбільшого злочинця, душогуба перевертає в людину із серцем. І так Шевченків «Варнак», що хотів уже зарізатися, побачивши, як

«мов на небі висить
святий Київ наш великий,
святим дивом сяють
храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють» —

— сам пішов «у Київ святим помолитись» та «просити в людей людського суда»...

*

Навесну 1848 р. ту роту (чету), що до неї належав Шевченко, вирядили на Аральське море, ще далі в степ, і офіцери забрали Шевченка із собою, щоб змальовував їм береги моря: їм треба було дати начальству звідомлення, чи можна там побудувати кріпості. Офіцери поводилися з поетом нічого собі, головно, начальник цілого виряду (експедиції) капітан-ляйтенант Бутаков: Шевченко міг малювати й писати. Тільки ж сама ця країна була за край світа: пошта доходила туди на піврік раз, і Шевченко дуже страждав від того, що доводилося «хіба самому до себе писати посланія». Він нарікав на своїх приятелів, що «не дають ради-поради», не кажуть йому «мудрого слова» про його працю, «для кого він пише і для чого, за що Україну любить», і що взагалі його забули. Але ж нарікав поет на приятелів потрохи несправедливо, бо ж вони не знали, що з ним, і куди він дівався.

Доки плили морем, то було ще сяк-так. Та як довелося зимувати на пустельничім острові Кос-Арал, як потяглися однакові сірі дні — та одноманітність лягла на Шевченкову душу вагою. Це найкраще пізнати, як прийшло Різдво 1848. р.: і замість церковних дзвонів на Україні поет почув рев голодного звіря в пустині і дикий свист холодного вітру,

що «заносив піском-снігом» землянку-курінь, де він поселився [«Хв. Лазаревському»][28]. Тугу свою виливав Шевченко віршами, яких у Кос-Аралі набралося дуже багато. Поет тоді «полазив собі трохи коло царських тронів» і змалював із глумом, як «живуть святі царі», «зігнав собі оскому на коронованих головах». Це зробив він на те, щоб показати, що

де нема с в я т о ї в о л і,
не буде там добра ніколи,

що добра між царями нема, що воно тільки в — людей, а люди — тільки «в селищах» («Царі»).

Тут він написав кілька великих поем: «Титарівна», «Сотник», «Марина» — із докорами для панів, що, мовляв, і «звір того не зробить дикий», що вони «б'ючи поклони, діють із своїми братами», з ближніми — кріпаками! Між віршами з Кос-Аралу є згадки з побуту на Україні з 1845. р., згадки сумні, тяжкі, дуже тяжкі. Оттак образ Керелівки, і цілої України, закованої в ярмо панщини, викликав у поета таке порівняння з тогочасною долею його самого:

Погано дуже, страх погано
в оцій пустині пропадать;

а ще поганше на Украйні
дивитись, плакать, і — мовчать.
(«І виріс я на чужині»).

Або знов образ «презавзятого патріота та християнина ще до того», що село деморалізує, а люди замість на нього плювати — такі, що

за шмат гнилої ковбаси,
у них хоч матір попроси —
то оддадуть...
(П. С.)

А то знов виходять з-під його пера такі сільські малюнки, що на перше око скидаються на народні співанки, малюнки, здебільша, з життя безталанних сільських дівчат та жінок.

Є з Кос-Аралу історичні згадки про «гайвороння з півночі, що клює очі козацькі» («Ой, чого ти почорніло»), є історичні поеми, про те, як вибирали гетьмана на Україні («У неділеньку, у святую»), про Швачку, та про Дорошенка, про той найтяжчий у нашій історії час, за Руїни, коли Дорошенкові «не стало серця» дивитися, як із усіх боків позліталося було «гайвороння та клювало Україну єликомога», й він — віддав булаву Самойловичеві.

При цій нагоді поет не може втерпіти, щоб не зробити знову докору тогочасним людям, що не вміли цінити своїх великих людей, що

забули на Україні,
славного гетьмана...
(«*Заступила чорна хмара*»).

Скрізь ті самі думки, що в 1845. р., про брак у *нашого народу історичних традицій*, хиба — яка так погано відбивалася й відбивається в нашому житті.

Є між кос-аральськими віршами чудові, незрівнянні малюнки словами тих таких сумних, одноманітних картин тамошньої природи, нудних до загину, але ж таких чудових, що їх міг списати тільки *маляр* («І небо невмите», «За сонцем хмаронька пливе») — і скрізь та сама любов до пригнічених, до бідних, до нещасливих, головно ж — *матерей* («У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая») та *дітей* («На великдень на соломі», «І золотої й дорогої...»); та сама, що вже давніше в поета бувала («Відьма» з 1846. р., «Варнак», думка, щоб *прощати ворогам і насильникам*. Є ще і згадки з особистого життя в минулому («Г. З.»; «Чи ми ще зійдемося знов», «Ми вкупочці ко-

лись росли» — про Оксану), є і згадки з побуту в Кос-Аралі.

*

Восени 1849. р. начальник виряду Бутаков повернувся до Оренбургу, щоб там подокінчувати ті плани, що їх поробив над Аральським морем, і забрав із собою Шевченка. В Оренбурзі стрінули дуже щиро поета і земляки (Хведір Лазаревський)[28], і поляки-засланці (Броніслав Залєський, Едуард Желіґовський-Сова)[29]. Самому йому жилося тепер добре: муштри не робив, міг ходити в цивільнім одягу, проживав у одного з приятелів-офіцерів (Герн), бував із офіцерами на забавах-бенькетах, що вони влаштовували, заходив до приятелів-українців, малював портрети й вільно «мережав» собі свої книжечки. Та ця воля протяглася всього пів року. Якийсь п'яниця-офіцер, недобрий, що Шевченко не захотів із ним піячити, а раз у обороні чести дому свого приятеля-офіцера (Герна) здорово був із ним порахувався, — подав на нього донос аж у сам Петербург, що, мовляв, поет, усупереч заказові, і пише, і малює, і ходить у цивільнім одягу, а начальство ще тому потурає[30]. В Шевченка зробили трус, забрали все його листування, малюнки, вірші, книжки, що понаси-

лали були йому приятелі, його самого заарештували і, після п'ятимісячного арешту, вислали до Новопетровського форту [31] на схід від Каспійського моря (восени 1850. р.).

На цьому новому засланні пробув Шевченко шість і пів років, від 17. жовтня 1850. р. до 2. серпня 1857. р.

Погано жилося поетові в Орській кріпості, але ж це життя було ще раєм, коли порівняти його з життям у Новопетровському форті, головно ж перші два роки. Супроти першого заслання, в Орській кріпості, те друге — було чистим пеклом: вісім годин муштри, кріпосні роботи, безнастанний догляд «дядька» (і перед салдатами підчас муштри), який щохвилини вивертав поетові кишені та чоботи роздивляв, чи нема де олівця або клаптика паперу, грубий комендант, по кілька місяців без пошти, а до того два перші роки недуга: шкорбут [32] і гостець. Дехто з офіцерів і тут добре відносився до поета, але ж у форті завівся був звичай доносити, доносив, хто не хотів, усі кращі люди були позалякувані і багато поетові помогти не змогли.

За цілих тих майже сім років пробування в Новопетровській кріпості ми не маємо ні одного українського вірша Шевченка...

*

У 1852 р. прийшов до форту новий комендант, майор Іраклій Усков. І він, і його дружина, Агата, були люди благородні, відносилися до поета по-людяному, і життя його трохи покращало. Усков хотів Шевченка зробити десятником (унтер-офіцером), щоб йому було легше, але в Оренбурзі начальство на це не погодилося. Трохи згодом комендант дозволив Шевченкові ліпити з глини, не так стежив за його листуванням, а 1855. р. дав згоду, щоб поет писав, але — по-російському. Тільки ж, щоб ніхто не міг побачити, що поет пише, та не зробив доносу, комендант, враз із Шевченком, завів за фортом садок, у садку збудував альтану і ліп'янку, і в тій ліп'янці Шевченко міг ховатися зо своїми писаннями. В альтані поет улітку ночував, а пересиджував під розкішною вербою, що її сам викохав із ломаки, яку по дорозі до Новопетровська був найшов, засадив у піску та щодня підливав. Потім Усков зробив із Шевченка нестроєвого вояка, що поет не мусів робити муштри, гостив його майже щодня в себе обідами та чаєм. Це, здається, він робив тому, що Шевченко дуже полюбив його дітей, а й діти, головно, маленька донечка коменданта, цілою душею прилягла до старого вусатого, лисого вже «дяді».

По-російському Шевченко написав тоді декілька повістей. Деякі з них розповідають про те, про що поет писав по-українському віршами («Наймичка», «Княжна»), — інші знов мають дуже багато згадок про Україну, про її минуле, про історичні місця на Україні, а далі багато згадок про власне життя самого поета (автобіографічні повісті), тимто мають для нас дуже велику вагу, і нам треба їх пізнати нарівні з поетичними творами нашого Кобзаря («Мистець», «Музика», «Близнюки» і т. д.).

*

Тимчасом у російському царстві заворушилося. Почали спалахувати один по одному селянські бунти, скрізь ширилося розбишацтво. Війна з Туреччиною, що її почав був цар Микола I., щоб добути Царгород, виявила повну нездарність царського уряду — після бою біля Севастополю на Криму. Громадянство голосно забалакало про зміни політичного та суспільного ладу, про реформи. Та як на те все вмирає цар Микола (5. лютого 1855. р.). Новий цар, Олександер II., проголосив із нагоди вступу на престіл помилування (амнестію) для політичних «злочинців» — але ж це помилування Шевченка оминуло: цариця-вдова сама скреслила його прізвище, ніяк не могла

подарувати поетові, як то колись Тарас у «Сні» (1844 р.) закпив собі був із неї, що вона «мов опеньок засушений, тонка, довгонога», «мов та чапля між птахами скаче, бадьориться», бундючиться.

Але Шевченкові приятелі не спали. Заходами російських і українських приятелів поета — заходами гр. Федора Толстого,[33] що був віцепрезидентом (заступником голови) Академії мистецтв, княжни Репніної і головно Михайла Лазаревського, що був високим урядовцем у Петербурзі, цар Олександер II. дня 10. квітня 1857. р. підписав для Шевченка помилування.

Про це довідався поет із листів від приятелів. Ще на великдень 1857. р. (великдень був того року 7. квітня) дістав він дуже щирого листа від М. Лазаревського, що знав уже про недалеке визволення поета з неволі. Але ж урядове письмо про визвіл настигло до Новопетровського форту щойно 21. липня 1857. р., та й то в ньому не написали, куди Шевченкові їхати. То вже сам командант, із свого доброго серця, виставив поетові паспорт до Петербургу, і Шевченко 2. серпня 1857. р. покинув Новопетровський форт.

Через те, що письмо довго не приходило, Шевченкові довелося переживати багато хви-

лювань. Усе ще виринали сумніви, ану ж усе це не правда! Тоді то він почав вести свої щоденні записки. Тут він записував не тільки свої щоденні переживання, але і спогади про давніші часи своєї неволі, зрівнював їх із давнішими часами, висказував свої погляди і на світ, і на людей, і на мистецтво, і на поезію, і загалом на письменство, і на українське, і на всесвітнє. Починається «Денник» днем 12. червня 1857 р. і кінчається 13. липнем 1858 р., коли вже поет був у Петербурзі.

Денник, як і повісті, написаний російською мовою, але ж ця російська мова зовсім своєрідна, далека від мови російських письменників, росіян зроду. У тій мові так багато українських слів, і форм, і складу — що й тяжко сказати, що це російський твір. Сам поет там таки і признається, що в нього російська мова виходить поганувато. Та змістом це дуже цікава книжка, і для того, щоб зрозуміти і пізнати Шевченка — дуже важна. З нею таксамо треба зазнайомитися нам, як і з повістями, як і з Шевченковим цілим листуванням, без огляду на те, якою мовою воно написане, чи українською (з українцями), чи своєрідною, Шевченковою російською (з росіянами, з поляками, н. пр., із Броніславом Залєським). У Новопетровському форті вже поет

почав і віршувати але, знову по-українському. У травні 1857 р. він написав «Москалеву криницю» (16/V 1857), переробивши її з давнішої, написаної ним іще в Орській кріпості (1847).

На Астрахань[34], Саратів (тут поет навідався до матері Костомарова, а Костомарів сам був тоді за кордоном), Шевченко подався пароплавом, рікою Волгою, до Нижнього Новгороду (20. вересня 1857. р.). Та тут йому притрапилася халепа. Нижньоновгородська поліція не дістала ще відповідного наказу і хотіла завернути Шевченка до Оренбургу, щоб поет там ждав, доки з Петербургу не назначать йому, куди йому їхати. Тоді, за порадою приятелів, Тарасові довелося «занедужати», і та недуга протяглася цілого пів року, доки Шевченкові петербурзькі приятелі не виходили для нього дозволу повернутися до Петербургу і знову працювати в Академії мистецтв, хоч... і під доглядом поліції...

У Новгороді Шевченко трохи відпочив. Правда, то не був уже той веселий, бадьорий, дужий, з густим волоссям, як його описує Костомарів, чоловік, а старий дід із сивою бородою, з великою лисиною, з пропащим на віки здоров'ям (дарма що йому було всього 43 роки), але ж товариство письменників, мистців та й так інших благородних, прихильних йому

людей, театр, музика, книжки — все це ожило його. Поет забирається до малюнків, пише. В Нижньому, крім трьох дрібних віршів, які позаписував у свій «Денник» (під днем 9. лютого 1858. р.: «Доля», «Муза», «Слава»), він створив велику поему з часів римського цісаря Нерона [35] про перші переслідування християн, що проповідували правду і за неї страждали, п. з. «Неофіти» (Новохрещенці). Поема повна вогню, запалу — бойова, не згірша за Шевченкові писання з 1845. р. Роки знущань і неволі не вбили духа в поета. Хоч дія відбувається в Римі, але ж не важко доміркуватися, щó поет собі думав. І думки в поемі подібні, як у творах із 1845 р. І вірш «Юродивий», написаний у Нижньому, повний глуму й насміху, і він нагадує часи найбільшої Шевченкової слави.

В Нижньому Новгороді поет виправляє давні свої твори («Відьма» з 1846. р.), лагодить до друку вірші, що їх понаписував 1847—1857. р., та дуже цікавиться новими українськими книжками та новими письменниками. Задля нього, щоб його провідати, приїхав до Нижнього з Москви і його великий приятель Михайло Щепкін, грав для нього в театрі по-українському («Москаль Чарівник»), на вечерницях, що їх уладжували в честь Шевченка,

виголошував із великим почуттям Шевченкові вірші. Тут він зачитувався в гарячих статтях російського політичного діяча Герцена,[36] що гарячими словами у своєму журналі «Колокол» («Дзвін») закликав російське громадянство до боротьби з царськими порядками в Росії.

Нарешті, 25. лютого 1858. р. прийшла вістка, що Шевченкові можна їхати до Петербургу, і поет 8. березня покинув Нижній Новгород. На якийсь час він іще спинився був у Москві (в Щепкіна), щоб там провідати своїх приятелів: навідався до українських учених проф. Михайла Максимовича[37] та Йосипа Бодянського[38], бачився з княжною Репніною, з кількома російськими вченими [Сергій Аксаков, Олексій Хомяков, Михайло Погодін] [39], та 27. березня 1858. р. був уже в Петербурзі, де просто заїхав до свого приятеля Михайла Лазаревського.

*

У Петербурзі привітали Шевченка «як давно сподіваного й дорогого гостя» — і українці, і колишні засланці поляки, і ті росіяни, що до нього прихильно ставилися.

А жили тоді в Петербурзі, вернувшися з заслання, і давні товариші Шевченкові (Панько

Куліш, Семен Гулак, пізніш приїхав Микола Костомарів), і саме заходилися коло нової праці для України. Дехто з них (Куліш) покладав великі надії на нового царя, та Шевченко в добру волю Олександра II. не вірив, «не ждав від нього сподіваної волі». На його думку, щоб «збудить хиренну волю», що її «приспав цар Микола» — треба б

миром
громадою обух сталить,
та добре вигострить сокиру
та й заходиться вже будить...

А проте він тішився всіма тими планами, що їх укладали собі петербурзькі українці: книжки для народу, українські видання, український журнал... Але ж найбільше радів він душею, що в українському письменстві появився такий дужий талант, як Марко Вовчок[40], [себто Марія Марковичка]. З нею Шевченко познайомився в Петербурзі й дуже високо її цінив, не тільки за її чудові оповідання з життя українських кріпаків, а й за те, ще вона знала українську народну мову, як ніхто її не знав. Він звав її «пророком нашим», «своєю донею» і ставив її нарівні з собою. І російські діячі, письменники, і українські земляки часто вітали поета в себе дома і спрошували на його честь

гостей, а де в кого з них (н. пр., у Білозерського[23]) бували й колишні засланці поляки, знайомі Шевченка. В пані Наталії Суханової, родом із Слобідської України, послуга із кріпаків горнулася до поета, всі знали його вірші, читали й училися їх на-пам'ять, дехто мав і «Кобзаря» (з 1840 р.); приляг душею до нього і її син Борис, якого поет учив малювати (він потім написав про поета дуже милі спогади). Та й самі поляки (н. пр., Желіґовський-Сова — він написав гарний вірш на честь поета по-польськи) теж часто гостили Шевченка в себе.

Зажив Шевченко в Академії мистецтв, де мав для себе дві невеликі світлички: в одній спав, у другій — працював. Усе це влаштував для колишнього талановитого студента Академії гр. Федір Толстой, що як батько заопікувався поетом. Він часто неділями запрошував поета до себе і зазнайомлював його з петербурзькими вченими, письменниками, мистцями. Між іншими, у гр. Толстого Шевченко пізнав славного на ввесь світ математика Михайла Остроградського, українця з роду, пізнав російського поета Мея, що переклав деякі Шевченкові поезії на російську мову, братів Жемчужнікових, великих прихильників поета, професорів, малярів і т. д. І сам гр. Федір

Толстой, і його дружина, Настасія Іванівна, і донька Катерина (замужем Юнґе, вона написала гарні спогади про Шевченка) дуже високо цінили Шевченка й незвичайно прихильно до нього ставилися. В Академії Шевченко занявся ґравюрою [41], але ж не покидав далі рисувати олівцем, олійними фарбами, тощо. За ґраверські роботи він дістав ступінь академіка — найвищий ступінь чи в науці, чи в мистецтві.

У Петербурзі зазнайомився поет із багатьома визначними російськими письменниками та діячами. Оповідають, що він близько стояв до революційних російських діячів, таких, як Чернишевський [42], Добролюбов [43] і інші; всі вони дуже гарно ставилися до поета, а Добролюбов пізніше написав про нього дуже гарну статтю, в якій високо оцінив Шевченка. Взагалі і польська, і російська революційна література мала великий вплив на творчість поета, і це відбилося в його творах. Ще перед засланням він стояв близько до революційного гуртка Петрашевців [44] — а так усе дуже любив поета-декабриста Рилєєва [45], повішеного царем 1825. р. В російській столиці він пізнав російського повістяра Івана Турґенєва [45], читав йому свої вірші (Турґенєв потім написав свої спогади про Шевченка), і як великий російський

письменник захотів пізнати українську мову, поет порадив йому читати Марка Вовчка. Запізнався він і з російським поетом-народником Миколою Некрасовим[46] [по смерти поета написав гарний вірш на його честь: «На смерть Шевченка»], з різьбарем-білорусом Михайлом Микешином[47], що робив малюнки до Шевченкових творів, пізніш написав спогади про поета, а са́ме тоді працював над пам'ятником нібито-тисячоліття існування Росії (862—1862). Зокрема поет дуже полюбив негра Ольдриджа, що незрівнянно грав у театрі трагічні (сумні) ролі; обидва мистці часто провідували один одного, і Шевченко зробив із Ольдриджа дуже гарний портрет.

У Петербурзі Шевченкові довелося зустрінутися із сином колишнього свого пана, з молодим Енґельгардтом. Яке враження залишила в поета та зустріч, пізнати найкраще з його слів, записаних у «Деннику»: «Забуття тому, що минуло, а мир і любов тому, що тепер». Наш поет прощав свойому панові за всі кривди, йому заподіяні колись...

*

Та хоч у Петербурзі Шевченка любили й шанували, то його таки раз-у-раз тягло на рідну землю. Вволяючи його волю, приятелі,

з тяжкою бідою, роздобули для нього дозвіл на виїзд на Україну — ніби то, щоб поет міг порятувати своє здоров'я. В середині червня (здається, 3/VI. ст. ст.) 1859. р. Шевченко подався до рідного краю і пробув там цілі три місяці (до 7. вересня ст. ст.). Він побував трохи на Лівобережжі у своїх давніх знайомих (н. пр., у лікаря А. Козачковського в Переяславі), потім провідав під Каневом М. Максимовича,[37] навідався до Канева, а звідтіль — до Керелівки, був у своїх братів Микити та Йосипа, бачився зо сестрою Яриною, що саме повдовіла (Бойчиха), і довший час залишився в названого свого брата Варфоломія, що був за управителя маєтку в пана Лопухіна в містечку Корсуні над річкою Россю. Те, що його сім'я все ще робила панщину, краяло йому серце, і так покарбоване горем та злиднями...

Та й цим разом не обійшлося Шевченкові без притичини. На донос якогось польського дідича, що Шевченко, мовляв, ширить богохульні думки та бунтує народ, його в селі Мошнах (15. липня 1859. р.) заарештували й перевезли до в'язниці в Черкаси. Тут він згадав свою сестру Ярину, що недавно з нею бачився, і написав вірш «Сестрі», де оповідає про щасливу зустріч із нею у сні...,

з нього вони обоє прокинулися: сестра — «на панщині, а він — у неволі!» З Черкас поета повезли до Києва й замкнули в кріпості. Тодішній київський генерал-губернатор Васільчіков казав його випустити, але пораяв йому мерщій їхати до Петербургу, де «люди мудріші й не чіпаються за дрібниці, щоб вислужитися» перед владою.

А проте Шевченко, за дозволом Васільчікова, ще якийсь час залишився в Києві. Жив він на передмісті, грався там із дітьми (Шевченко дуже любив діти), ходив ізвідтіля до міста й навідувався частенько до колишнього свого добродія Сошенка, що проживав тоді з дружиною в церковному «домі для скорбящих». У Сошенка зазнайомився з інспектором II. київської гімназії Михайлом Чалим[48], що написав пізніш перший великий Шевченків життєпис та подав свої спогади про поета.

В половині серпня (13/VIII) поет покинув Київ, подався до Переяслава, де ще раз провідав свого приятеля А. Козачковського й написав дуже їдкий вірш на Богдана Хмельницького з приводу його Переяславської умови з Москвою. Поет назвав гетьмана з глумом «препрославленим, козачим розумним батьком», «великим мужем, великим, славним та не

дуже» й міркував собі (як колись 1843. р. в «Розритій могилі»), що краще було б Хмельницькому не родитися... Це говорив із нього великий жаль за — злуку з Московщиною... З Переяслава Шевченко поїхав на хутір Лазаревських під містом Конотопом у Чернігівщині провідати матір своїх приятелів, побував у селі Качанівці в Василя Тарновського, потім на Кроми поїхав до Москви, і 7. вересня 1859. р. був уже в Петербурзі.

У поета було тепер тільки одне ще бажання: набути для себе десь над Дніпром шматок землі («коли не над Дніпром, так мені його й за копу не треба»), поставити собі на ньому хатину й зажити в ній на старість мирно та тихо з любою дружиною. Поет мріяв, що «коло хатини посадить на спомин дружині і яблоньку, і грушеньку», що «під тими деревами в холодочку сяде собі дружина з дітками малими, а він буде рвати груші й діткам подавати, розмовляти тихо з дружиною», одне слово — буде щасливий, і він, і вона!... Землю мав напитувати Варфоломій, він мав і вишукати для Тараса молоду...

У свойому житті Шевченко декілька разів бажав одружитися. Ще молодим хотів узяти собі за дружину Дуню Гашковську, та не дозволив дідич Енґельгардт. Р. 1843. йому полю-

билася донька керелівського панотця Григорія Кошиці, та — не згодилися батьки. Р. 1846. попалася йому якась красуня в Києві, та з цього теж нічого не вийшло. В Нижньому Новгороді (з початком 1858. р.) йому сподобалася драматична артистка Катерина Піунівна, та сама, що в Нижньому зо Щепкіном дуже гарно грала в «Москалі Чарівнику», і Шевченко вчив її, як їй вимовляти слова по-українському (Піунівна — була московка), давав їй книжки читати та дбав про поширення її освіти, — але ж молода артистка про одружіння із старшою людиною і чути не хотіла. Потім у червні, чи липні 1859. р. Шевченкові впала в око в Корсуні чорноока Варфоломієва наймичка Харитина Довгополенківна, кріпачка, але й вона не згодилася вийти заміж за старого пана, їй бажалося ще погуляти. Тоді Тарас улітку 1860. р. наглядів собі сам дівчину, Ликеру Полусмаківну, що була кріпачкою українського пана Миколи Макарова і наймичкувала в сестри Макарова, пані Карташевської, але ж тоді на якийсь час її взяла була до себе за наймичку сестра Кулішихи, пані Надія Забіла, що жила у Стрільній під Петербургом. Ликері було тоді двадцять років, вона була «розумна, письменна й не балакала по-московському», як писав Шевченко

свойому братові — поет цілою душею покохав молоду дівчину, але ж із одруження нічого не вийшло. Шевченкові приятелі почали йому відраджувати, та й молода Ликера не дуже то й хапалася виходити за старшого від себе пана, хоч начебто Шевченка шанувала й пізніше зберігала для поета добру пам'ять [50].

Після невдалого женихання Шевченко почув, що від його надій зажити гарним життям із дружиною «холодним вітром уже повіяло». До того його дуже хвилювали політичні справи в тодішній Росії. Громадянство забалакало про реформи, про волю, що ось-ось мала прийти з ласки царя, але з цього всього нічого не виходило, та й поет і не вірив у «сподівану волю», у свойому серці відчував «зиму», відчував страшну самоту, і тільки ще роботою розважував себе, «орав

свій переліг, убогу ниву
та сіяв слово» —

сподіваючись, що таки «добрі жнива колись-то будуть». Деколи йому здавалося, що тією своєю працею, «своїм химерним добрим словом», своїми сподіваннями, що з його праці що вийде, — він себе самого дурить! Але ж

зараз таки вперто тиснулася до голови думка, що

лучче одурить
себе таки, себе самого,
ніж з ворогом по-правді жить
і всує нарікать на Бога!

Тільки своя праця для народу дасть гарні жнива, — вірити ворогові, що він добро принесе Україні, і як нічого з того не вийде, марне (всує) нарікати на Бога, — не треба!

Саме тоді появилося нарешті, після довгих заходів, нове видання Кобзаря (1860. р.), сильно покалічене та понищене цензурою. Крім того, Шевченко зладив для українських недільних шкіл [61] «Буквар», що й вийшов 1861. р. Різно можна дивитися на цю невеличку книжечку, але ж із укладу її виглядає правдиве обличчя поетове: безмежна любов до України, любов Бога і ближніх, любов до всього рідного, пошана батьків, милосердя для бідних. Збирався поет співробітничати і в українському журналі «Основа», що й почав виходити з початком 1861. р. заходом Білозерського. І хоч не багато, а проте написав він у тому часі декілька віршів. Згадати б тільки його чудову поему «Марію», де по-свойому змалював невимовні страждання матері, з гаря-

чою молитвою, щоб Мати Божа «зглянулася на окрадених сліпих невольників», щоб «подала

їм силу
своього мученика Сина,
щоб хрест-кайдани донесли
до самого, самого краю!»

Тоді повстали інші гарячі, вогняні вірші: «Подражаніє Ієзекіїлю», «Осії глава XIV», «Саул», «Молитви», всі списані наче пророчими словами, наче тими словами з біблії, і всі з тим самим молодечим жаром і запалом, що колись, усі з тою великою любов'ю до страдників і з ненавистю до гнобителів, із насміхом над усіма «великими», з тою самою любов'ю до правди, волі, з закликами до «єдиномишлія» між людьми та «братолюбія», і все з тою самою непохитною вірою у краще майбутнє Рідного Краю, з тою глибокою вірою, що «Козак розтрощить трон, порве порфиру, роздавить того кумира» (= тельця), якому покланялися тодішні наші люди, ті няньки, дядьки отечества чужого» — і що ми тоді

«помолимося Богу
і небагатії й невбогі!»
(«Бували войни»).

*

З початком 1861. р. скрізь забалакали про те, що мають скасувати панщину, і Шевченко з великою нетерплячкою ждав, коли оголосять царський маніфест. А за той час докладав усіх заходів, щоб хоч свою сім'ю викупити з кріпацтва. І справді, всі брати та сестри з усіма дітьми, заходами Шевченка, стали вільні ще до скасування панщини.

Зате самому поетові сильно нездужалось; після Різдва 1860. р. він тяжко занедужав, хоч працювати не кидав. У лютому недуга збільшилася. У день своїх народин він іще приймав привітання від своїх приятелів, та вже день пізніше, 26. лютого ст. ст. (10. березня н. ст.) 1861 р. вранці замкнув на віки свої стомлені очі: водниця підійшла до легенів, і його стомлене серце перестало бити... Умер у 47. році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, $3^1/_2$ року під доглядом поліції, і тільки 9 років вільною людиною, — умер, не діждавшись проголошення маніфесту про скасування панщини, проти якої ціле життя боровся. Кріпацтво скасували 19. лютого 1861 р. (4. березня н. ст.), але ж маніфест появився аж тиждень після поетової смерти.

Шевченка поховали спершу в Петербурзі, але тільки тимчасово, бо ж зараз-таки після

його смерти всі приятелі поклялися «соблюсти» (як казав тоді П. Куліш), виповнити його заповіт і перевезти його тіло на Україну та поховати його

на могилі,
щоб лани широкополі,
і Дніпро, і кручі
було видно, було чути,
як реве ревучий...

Як тільки навесну прийшов дозвіл на перевіз тіла, зараз домовину відкопали, тіло вклали в нову металеву труну, покрили, як велів старий козацький звичай, червоною китайкою,[52] і почерез Москву, Тулу перевезли до Києва, і звідтіля пароплавом під Канів, на Чернечу гору, що її поет придбав був для себе на проживання. Скрізь по дорозі тіло незабутнього Кобзаря стрічали з почестями, скрізь виголошували промови. Тільки, коли в Києві заборонили промовляти над домовиною, то одна пані поклала на труну терновий вінок — це було для всіх за промову...

*

На Чернечу гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли віддати пошану тому, що «писав

волю». Поки на могилі копали студенти гріб, у канівській церкві правили панахиду, і протоєрей Мацкевич виголосив гарну промову, що так кінчалася:

«Минуть віки, і далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав Ти, Брате, жити в Каневі, — то й живи до кінця віку! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покояться кості Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофті видко було хрест Господень із цілого Єрусалиму та Юдеї, так само видко буде хрест Його і по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!»

Після того понесли тіло на гору, спустили у гріб, насипали високу могилу і поставили дубовий хрест.

Згодом могилу відновили, поставили новий хрест із чавуну,[53] поробили східці нагору, збудували хату коло неї, завели садок, і сторожа коло неї поклали.

За наших часів — хреста не стало. Його зняли, і на його місце поклали спершу пам'ятник із погруддям поета, якийсь не дуже гарний і бездушний. Та від 1939. р., з приводу 125-ліття народин Шевченка, тут здіймається величавий високенний пам'ятник, з бронзи, здалека

його видно кожному, хто підпливає пароплавом під Канів.

Довго тут — залишилася хата, як була. Із неї дивився на нас портрет Шевченка в рушниках, на столі лежала розгорнута книжка: то для тих, що приїздили навідуватися на могилу поета, щоб свої ймена там записували. А тепер, замість звичайної хати, там стоїть великий мурований дім, є там і дуже гарний музей, де зберігаються всі пам'ятки по Шевченкові. Із цілої гори створено «заповідник», там ніхто не має права ні трави косити, ні города заводити, все повинно бути таке, як природа сама його влаштувала.

І ходять на Шевченкову гору з цілої великої України не сотнями — тисячами ходять туди люди, рік-річно ходять віддати честь Тому, що збудив зі сну Рідну Землю, що за неї боровся, за неї тільки вистраждав, тільки натерпівся горя та муки...

То так люди ходять іще тільки на прощу.

А щороку, як настане місяць лютий, чи березень, ціла свідома Україна справляє Шевченкове свято: як хто знає, так і справляє. Таких свят не знає для своїх поетів ні один народ на цілому світі.

*

А не знає таких свят тому, бо не всякий народ однаково розвивався, не в усіх народів дорога до кращої долі була однакова. Наші дороги були густим терням позаростали. Те терня треба було прочистити і шлях до кращого майбутнього промощувати. Та ніхто не знав, як до того братись. Люди до терня позвикали, думали, що так воно й має бути.

А Шевченко його нам прочистив, той шлях! Прочистив його своїм Словом вогненним. Указав, що колись той шлях був чистий, та тільки люди про це позабували. Його полум'яне Слово струснуло нашим сумлінням. Та не відразу. Тоді, коли він його, те Слово, проголошував, люди його не розуміли. Він же яких сто років переріс своє тогочасне покоління! Слово його

у серце падало глибоко
і ніби тим вогнем пекло
холодні душі,

але ж воно приймалося спроквола, поволі люди почали поета розуміти. Ті ж, що розуміли, дякували поетові щорічними поминками. Дякували за те, що сказав їм, для чого їм на світі жити. І з року на рік коло людей, що обходили пам'ять Шевченкову, зростало. Тепер ці свята вже всенародні. То ми всі від-

дячуємось поетові за те, що з нас поробив людей, які знають, чого хочуть!

Тепер усі ми, без огляду, який у кого з нас світогляд, без огляду на те, як хто з нас працює, які має думки, та як дивиться на наше майбутнє — всі ми, і кожний із нас ізокрема, кажемо, що Шевченко, мовляв, мій! А отже Шевченко — наш, нас усіх! То вже така загадка, така тайна великого поета, що в ньому кожний усе найде для себе те, чого йому треба, і на тому свої думки будує. Так воно сталося в нас із Шевченком, із Франком, із Лесею Українкою. Але ж найбільше таки — з Шевченком.

В нас нема ні одної партії, що не найшла б у безсмертних творах Шевченка чогось такого, що не підходило б до її програми. І кожна за Шевченка ховається, його словами доказує, що правда те, що вона каже, і що вона робить. І нема такої в нас людини, що не шукала б відповіді в Шевченка на те, що її болить, що її мучить. І там, на сході, зробили з поета — свого та ще лаються, що його до них «викривлювали». Правда — викривлювали, бо ж кожний у його поезії находив для себе те, що йому підходило. Але ж бо й там його і викривлювали і викривлюють. Пробували його викривлювати вони і в нас, на

західних землях 1940—1941 рр. На Шевченківських святах тоді доводилося слухати промови, доводилося читати статті, які робили з Шевченка малощо не росіянина і російського патріота, а вже що найменше — великого приятеля «братнього» російського народу. Про протиросійські твори Шевченка, про виступи проти «братів» — замовчували, як замовчували про українських приятелів Шевченка, підносячи та вихвалюючи прихильних йому росіян. Коли ж згадували про українських приятелів поета (Куліш), то без лайки не обходилось... Правда, Шевченкові багато добра зробили благородні росіяни, від них він багато навчився, російських діячів, письменників, поетів, високо цінив і шанував, але ж серце його належало передусім до земляків, перед його очима стояла Україна, її доля, її добро; з цього погляду на людей його називали постійно революціонером - демократом, а Шевченко був **український** революціонер-демократ!

Але ж бо, там багато і зробили для того, щоб люди краще Шевченка пізнали. Там був якийсь час інститут Шевченкознавства, там визначили для вивчання поета гарні будинки, там видають Шевченкові твори, правда — освітлюють їх по-свойому, там збирають по

ньому пам'ятки, ставлять пам'ятники там, де колись він пробував. Найкращий пам'ятник поставлено 1939. р. в Києві, і цікаво, на тому самому місці, де колись стояв пам'ятник катові Шевченковому, цареві Миколі І, в гарному саду, напроти університету. Тоді відбувалися в Києві великі Шевченківські свята, і в них брали участь усі народи Совєтського Союзу. З приводу свят (125-ліття народин поета) почала видавати Академія Наук України в Києві збірне видання творів поета, наукове, в 10 томах (появилися 2 великі томи), появилося ще й збірне видання популярне в п'ятьох томах, та ще однотомове — тільки з віршами. Появився тоді Шевченко в перекладах на багато мов Совєтського Союзу: на російську, білоруську, болгарську, грузинську, жидівську, вірменську і інш., приготовлено переклад цілого «Кобзаря» на німецьку мову. Тоді то київську оперу й київський університет названо ім'ям великого нашого Кобзаря, тоді то й видано на Україні багато наукових збірників про творчість поета.

Але ж іще до ювілейного року і тут, на західних землях, дещо зроблено для пам'яті поета. Український Науковий Інститут у Варшаві видав, під редакцією одного з найкращих українських шевченкознавців, проф. Павла

Зайцева, майже всі твори поета з дуже гарними пояснялньними науковими статтями, для цього видання проф. Зайцев написав дуже гарний життєпис поета, найкращий досі, та тільки війна перепинила це видання, і не появився з друку цей цінний життєпис. Один окремий том цього видання обіймає переклади Шевченкових поетичних творів на польську мову — перекладали найкращі сучасні польські поети, дуже гарні переклади дав і наш поет Богдан Лепкий,[54] один із кращих знавців Шевченка, видавець його творів 1918—1920. р., а ще в одному є зразки перекладів на всі мови світу. А 1934. р. той самий Інститут видав окремою книжкою дуже цікаві, цінні і глибокі пояснення (інтерпретації) деяких Шевченкових творів, що їх різними часами понаписував найкращий знавець Шевченкової поезії, покійний університетський професор, великий український учений, академік (дійсний член київської Академії Наук) — Степан Смаль Стоцький.[55] Та ще й «Наукове Товариство ім. Шевченка» у Львові присвятило, з приводу 125-річчя народин поета, подвійну книжку свого видання «Сьогочасне й минуле» (III—IV) дослідам над творчістю Шевченка.

Та пам'ятників Шевченкові тепер багато. З приводу 120-ліття народин поета поставили

величавий пам'ятник у Харкові, має свій пам'ятник місто Суми, Кам'янець, тощо. І навіть на тому місці в Новопетровському за Каспійським морем, де Шевченко сім років тяжко карався, стоїть тепер пам'ятник Шевченкові. Скрізь свої місцеві люди віддячуються Шевченкові за його слова гарячі. Такий пам'ятник поставили свойому Великому Землякові вдячні керелівці. І на тому місці, де колись стояла бідна, обдерта хата батька Тарасового, Григора Шевченка — красується на високій підставі гарне погруддя поетове...

Ставлять такі пам'ятники поетові й тут, на західно-українських землях. Уже багато сіл та містечок (Винники, Косів, тощо) має такі пам'ятники. А то ще інакшим шляхом шанують поета: називають його ім'ям читальні, товариства, наукові установи, школи, тощо. По містах його ім'ям звуть вулиці, і навіть там, де наші люди впливу великого не мали, є Шевченківські вулиці. Добре було б, щоб наші люди використовували всякі нагоди та полишали для Шевченка якісь пам'ятки.

Але ж найкраще було б, ставити Шевченкові пам'ятники живі! А розуміємо ми ті пам'ятники так, щоб ми дуже докладно зглибили нашого поета, щоб ми всі гетьчисто його думки як-слід розуміли, щоб

не було в нас хати і села, де не було б Шевченкового «Кобзаря», щоб не було в нас одної людини, що не знала б його життя! Бо тільки тоді ми можемо собі усвідомити раз на все, що це Він із нас народ зробив, що це Він із нас свідомих поробив громадян, і що коли б не Шевченко, то не було б на Наддніпрянщині 1917. року, й не було б 1918. р. в нас, не було б і теперішньої, такої цікавої і важної для нас доби!

Все це добре знала та громада свідоміших наших людей, що додумалася до щорічних святкувань пам'яті Шевченка. Бо ті святкування в нас рік-по-року нагадували Шевченкову працю для нас, нагадували нам раз-у-раз його святі слова «Заповіту».

Не дурно ж Шевченків «Заповіт» став для нас другим національним гимном...

ПОЯСНЕННЯ.

[1] Дмитро Бантиш-Каменський, український історик (1788—1850), написав із доручення кн. Репніна (див. пом. 14) історію України («История Малой России»). Довго це була настільна книжка нашої інтеліґенції на Україні, від 1822—1842 появилася у трьох виданнях.

[2] Микола Маркевич, український поет, історик (1804—1860); його російські вірші («Украинские мелодии») і історія («История Малороссии», вийшла в Москві 1842—1843) надихані великою любов'ю до минулого України. Шевченко із вдячности за його вірші присвятив йому вірш «Бандуристе, орле сизий» (1840). Маркевич збирав іще народні пісні, повір'я й т. д., і написав про це книжку.

[3] Микола Гоголь, великий український письменник, (1809—1852), але писав по-російському, був родом із Сорочинців на Полтавщині. Шевченко дуже поважав Гоголя за його оповідання з українського життя («Вечорі на хуторі») та передусім із українського минулого («Тарас Бульба»). Гоголеві присвятив Шевченко вірш «За думою дума» (1844), де й натякав на «Тараса Бульбу»: мовляв, тепер уже минули ті часи, щоб «батько сина зарізав за честь, славу, за братерство, за волю Вкраїни», як це зробив старий Бульба.

[4] Євген Гребінка, український письменник (1812—1848), писав по-українському дуже гарні бай-

ки («Приказки», 1834), а по-російському вірші про славне минуле України та повісті з укр. історії («Чайковський», «Золотаренко»).

[5] Григорій Квітка, прибране ім'я «Основ'яненко» (бо був із села «Основа» під Харковом), український письменник, перший український повістяр, (1778—1843), і перший в Европі ввів до повісти селянина («Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка» і т. д.), писав і по-російському з минулого («Пан Халявський»), та ще драматичні твори («Сватання на Гончарівці», «Щира любов» і т. д.

[6] Григорій Сковорода́, український філософ (такий, що шукає правди та її любить), (1722—1794), займався й виховничими справами, писав і вірші (псальми) з релігійними настроями; їх любили на Україні й часто переписували. От і Шевченко каже про себе (1847 р.), що бувало зі школи, в дяка, викрадеться, піде в бур'ян і на папері списує «Сковороду» або «Три царіє со дари» (колядка).

[7] Керелівка — так звуть село селяни; росіяни перемінили назву на «Кирилловка», і так по-українському деколи її звуть (Кирилівка); тепер село зветься — Шевченкове.

[8] Василь Григорович, секретар і професор Академії мистецтв у Петербурзі (1788—1865), був родом із Пирятина на Україні (Полтавщина); він гуртував та підтримував земляків у Петербурзі. Шевченко в «Гайдамаках» каже, що він «не одцуравсь того слова, що про Україну сліпий старець (кобзар), сумуючи, співає під тином» (= плотом), що він любить душу правди — козацьку славу», любить Україну.

[9] Олексій Венеціянов, російський маляр (1780—1847), був теж родом із України, з Ніженя; дуже дбав про Шевченка.

[10] Василь Жуковський, великий російський поет (1783—1852), перекладав на російську мову зах.-европейських письменників, стояв близько до царського двора (вчив царські діти), займався долею Шевченка.

[11] Карло Брюлов, визначний російський маляр (1799—1852), з роду німець, учитель Шевченка, творець славних образів, н. пр., «Останні дні Помпеїв», «Облога Пскова». Він до Шевченка ставився дуже прихильно, та й Шевченко до нього, як кажуть, молився. Це найкраще видко з його російської повісти «Мистець» (Художник).

[12] Іван Котляревський, батько нового українського письменства (1769—1838), автор «Енеїди» (1798), драматичних творів «Наталка Полтавка» та «Москаль Чарівник» (вперше виставлені в Полтаві 1819). Шевченко дуже високо поважав Котляревського за те, що він у «Енеїді» — «всю славу козацьку переніс в убогу хату сироти», цебто, що його, осиротілого, загрів своїм українським словом.

[13] Михайло Щепкін, визначний російський актор (1788—1863), з роду кріпак, але заходами нашого поета Івана Котляревського (пор. під 12) випущений на волю; грав він і в українських штуках («Москаль Чарівник»); він був великий приятель Шевченка, його грою в театрі поет захоплювався, звав його ворожбитом («волхв»), що може чуда творити, присвятив йому поему «Чигирин» (1844), «Пустка» (1844) та «Неофіти» (1857), див. ст. 55—56.

[14] Яків Кухаренко, український письменник (1800—1862), наказний отаман чорноморського війська (кубанського), ставав часто у пригоді Шевченкові, як Тарас був у неволі. Написав він драматичний твір «Чорноморський побит на Кубані 1794—1796», його й досі подекуди виставляють у театрі в перерібці М. Старицького «Чорноморці».

[15] Василь Тарновський, український громадський діяч (1837—1899), дідич і маршалок шляхти на Чернігівщині, оснував відомий історичний музей у Чернігові, де є й багато пам'яток по Шевченкові, допомагав українським видавництвам («Киевская Старина»), був почесним членом львівської «Просвіти».

[16] Князь Микола Репнін, властиво Волконський, російський державний діяч (1778—1845), був 1816—1836 т. зв. «малоросійським генерал-губернатором», цебто управляв цілою Україною, стояв за давні права України, навіть писав про це цареві Миколі І., та за те йому й відобрали його уряд.

[17] Межигірський Спас, монастир у Межигір'ї недалеко Києва, заснований іще в XII в., від 1672. р. він став запорозьким, і там старі запорожці доживали свого віку; 1787 р. монастир згорів, і 1796 коло нього оснували фабрику порцеляни; 1884, як фабрика занепала, тут повстав жіночий монастир; тепер там керамічна школа.

[18] бард = кельтійський співець та поет; барди мали велике значення та вплив на народ; «українським бардом» назвав Шевченка перший Куліш.

[19] Микола Костомарів, великий український історик (1817—1885), професор університету (київського, петербурзького), видав цілу низку праць (по-російському — всі вони перекладені на українську мову) із історії козаччини та матеріялів до неї, був основник Кирило-Методіївського Братства та написав для нього «Книгу битія українського народу» з любов'ю до України та вірою в її майбутнє; писав і українські вірші під прибраним ім'ям—Єремія Галка.

[20] Панько Куліш, визначний український письменник (1819—1897), поет, повістяр, перекладач біблії на українську мову та великих европейських письменників, творець нового українського право-

пису, збирач матеріялів народної творчости, драматург (писав драматичні твори), історик, член Кирило-Методіївського Братства (був засланий до Тули, звідкіля вернувся 1850. р.), організатор українсько-російського журналу «Основа» в Петербурзі, один із найбільших знавців української мови; цікавився Галичиною, провідував її, листувався з галицькими діячами.

[21] Опанас Маркович, український громадський діяч (1822—1867), член Кирило-Методіївського Братства, був на засланні в Орлі, де пізнав свою майбутню дружину Марка Вовчка (див. пом. 40); збирав народні пісні.

[22] Микола Гулак, український письменник (1822—1899), член Кирило-Методіївського Братства, в його помешканні відбувалися збори братчиків; на суді тримався дуже добре, тимто його засудили на три роки до Шліссельбурґу (тяжка ця тюрма під Петербурґом була до 1917 р.; тепер із неї зробили музей).

[23] Василь Білозерський, український громадський діяч (1825—1899), член Кирило-Методіївського Братства, був засланий за участь у ньому до Петрозаводська, на півночі в колишній Олонецькій губернії, після того був у Петербурзі урядовцем і видавав (1861—1862) «Основу», журнал українознавства; він був брат пані Кулішевої (див. пом. 24).

[24] Олександра Кулішева, українська письменниця (Ганна Барвінок), з роду Білозерська (1828—1911), дружина Панька Куліша (див. пом. 20).

[25] Інших братчиків покарали легше: Костомарів мав висидіти рік у кріпості, потім пішов на заслання до Саратова, Куліша заслали в Тулу, Гулака замкнули на три роки до кріпости Шліссельбурґу — і ніхто не смів повертатися на Україну.

[26] верства трохи більша за кілометр; тепер уже на верстви не рахують; лінійне військо — постійне, у протилежність до краєвої оборони.

[27] Тим, що не знають, що воно за мудрощі та словесність, треба пояснити, що це — вчитися на-пам'ять назви полку, імен усіх його начальників, від найвищих до найнижчих, при чому не можна пропустити ні одного з них, та їх ранг, а далі — докладно описувати вояцьку зброю і т. д.

[28] Брати Лазаревські — приятелі Шевченка: Михайло (1818—1867), урядовець на Сибірі, потім у Петербурзі, познайомився з Шевченком на його засланні, помагав поетові як міг; то він виєднав дозвіл на перевіз Шевченкового тіла на Україну та влаштував той перевіз; Хведір (1820—1890), приятель Шевченка з Оренбургу, де був урядовцем; поет змалював із нього портрет і присвятив йому вірш «На Різдво».

[29] З Броніславом Залєським (1819—1880), що жив на засланні в Оренбургу за участь у польському повстанні (1831), Шевченко потім листувався; Залєський Шевченка дуже полюбив. Едуард Желіговський, — польський поет (1816—1864), писав під прибраним ім'ям «Антоні Сова», написав на честь Шевченка вірш (Wieszczu ludu).

[30] потурати—потакувати, годитися; звертати увагу.

[31] форт — невеличка фортеця, або невеличке укріплення, що входить у склад великої фортеці (твердині).

[32] шкорбут або гнилець (з-російська: цинга) — недуга з недоїдання: гниють ясна й зуби від того болять.

[33] гр. Федір Толстой, рос. різьбар і маляр (1783—1873), був тоді віцепрезидентом Академії Мистецтв у Петербурзі; Шевченко намалював із нього дуже гарний портрет 28 серпня 1858 р.

[34] Астрахань — місто при усті Волги до Каспійського моря; Саратів — місто над Волгою, в околиці — українські переселенці; Нижній Новгород, велике торговельне місто над Волгою, при вливі річки Оки; тут були колись славні ярмарки; місто звали ще просто — Нижній, тепер воно зветься — Ґоркий, бо тут народився російський письменник Ґоркий (Пєшков).

[35] Нерон — римський цісар (54—68 по Христі); жорстокий володар, що вбив рідну матір, жінку й переслідував християн.

[36] Олександер Герцен, російський громадський діяч — революціонер і письменник (1847—1870), видавець революційного часопису «Колокол», що виходив у Лондоні, мав великий вплив на російське громадянство в 50 рр. XIX ст.

[37] Михайло Максимович, український учений (1804—1873), професор київського університету, видавець українських народних пісень, цікавився відродженням Галичини й радив галицьким письменникам уживати народньої мови, виступав проти Погодіна (див. 39), щодо російськости Києва в дотатарській добі, що ніби то Київ до нападу татар був щодо мови московський; писав вірші по-українському.

[38] Йосип Бодянський, український учений (1808—1876), професор московського університету, видав силу матеріялів до історії України (між іншим — Історію Русов, див. ст. 7, 20, козацькі літописи і т. п.), народні галицькі пісні із збірки Якова Головацького й т. д.; написав і видав збірку українських байок (1835) під прибраним ім'ям «Ісько Материнка».

[39] Сергій Аксаков (1791—1859), російський письменник (повісті, спогади); Олексій Хомяков

(1804—1860), російський поет, один із провідників російського слав'янолюбства; Михайло Погодін (1800—1875), російський історик і журналіст, професор університету в Москві; доказував, що ніби-то до татарського нападу на Україні жили не українці, а предки сучасних росіян; то він галицьких українців навертав до москвофільства, до того, щоб вони злилися з росіянами. Шевченко Погодіна собі не злюбив. Зате Аксакова дуже поважав.

[40] Марія Марковичка, прибране ім'я Марко Вовчок, визначна українська письменниця (1834—1907), поет кріпацького горя й недолі («Народні оповідання»), дружина Опанаса Марковича (див. пом. 21), походила з давньої української дідичівської родини, що перенеслася була до Орла. Оповідання Марковички перекладені на всі европейські мови; на російську переклав — С. Тургенєв (див. пом. 46).

[41] Ґравюра — інше слово: ритовини, цебто рисунки, вирізувані на дереві, металі, чи на камені; є різні способи гравірування, а ось одним із них, н. пр., т. зв. офортом (на мідяній або сталевій дошці, покритій прозорою масою, видряпують рисунок голкою) користувався Шевченко.

[42] Микола Чернишевський, російський письменник, критик та громадський діяч, з українського роду (1828—1889), за революційні переконання засланий на Сибір; славна була його на свій час повість «Що робити»; ставився прихильно до українського руху.

[43] Микола Добролюбов, російський критик і громадський діяч (1836—1861), мав великий вплив на російське суспільство своїми революційними на свій час думками, відгукувався прихильно про українських письменників, таких, як Шевченко, Куліш, Марко Вовчок тощо.

[44] Петрашевці, російський революційний гурток, назва від голови гуртка — Михайла Петрашевськоого (1821—1867), що був українського роду; петрашевці добивалися різних суспільних реформ у Росії. Голову гуртка засудили 1849. р. на каторгу, де він і помер.

[45] Кіндрат Рилєєв, російський поет і громадський діяч (1795—1826), один із провідників декабристів, цебто революційних гуртків, що у грудні 1825. р. (звідсіля й назва) зірвали повстання проти царя Миколи І; повстання не вдалося, і Рилєєва повісили; він виявляв прихильність до України, як це видно з деяких його поем («Наливайкова сповідь», «Войнаровський»).

[46] Іван Турґенєв, визначний російський повістяр (1818—1883), один із перших, що звернув увагу на недолю селян («Записки мисливого»), був прихильник українського письменства, переклав на російську мову оповідання Марка Вовчка (див. пом. 40).

[47] Микола Нєкрасов, російський поет-громадівець (1821—1877), родом із України, писав і про недолю селян; на смерть Шевченка написав гарний вірш; є багато українських перекладів його творів.

[48] Михайло Микешин, різьбар і маляр, дехто каже, що був українець (1836—1896); це його гарні пам'ятники, між іншим — Катерині II. в Петербурзі, Б. Хмельницькому в Києві, з приводу тисячоліття Руси в Новгороді (за фігури царів на Микешина був сердитий Шевченко); робив малюнки до творів Шевченка, написав про нього спогади.

[49] Михайло Чалий, письменник (1816—1907), інспектор II. київської гімназії, потім директор гімназії в Білій Церкві, пізніш ліцею (вищої школи) в Ніжені, написав спогади про 20—70 рр. XIX ст. та перший більший життєпис Шевченка.

[50] Ликера на старість поселилася була під Ка вом, недалеко Шевченкової могили, і часто ту навідувалася; перед війною, 1914 р. вона ще жи

[51] Недільні школи почали засновувати по міст у Росії й на Україні з початком 1860 р.; там учили і старші, а вчили, здебільша, студенти й молодша і теліґенція; проіснували вони до 1862 р.; царськ уряд їх заборонив, боявся від них для себе небезп ки; в недільних школах на Україні вчили по-у раїнському і по-російському.

[52] китайка — шовкова матерія, (звідси й на бо шовк приходив до нас із Китаю), червона; накривали тіло померлим козакам.

[53] чавун — сире (лите) залізо.

[54] Богдан Лепкий, найбільший після Франка га лицький поет, (1872—1941), повістяр (історична п вість «Мазепа»), автор гарних оповідань із жит галицьких селян і духовенства, видавець творів Ше ченка, Марка Вовчка, тощо, професор українсько письменства на краківськім університеті, переклад «Слова о полку» та Шевченка на польську мову.

[55] Степан Смаль-Стоцький, український мовознавець, визначний громадський і політичний діяч на Буковині (1859—1938), дійсний член київської Академії Наук, професор української мови й письменства на університеті спершу в Чернівцях, під кінець життя у Празі, один із найліпших знавців творчости Шевченка, автор багатьох праць про походження української мови.

Ка
о ту
жил
міст
учили
дша і
арськ
ебезп
урaї

на
а;

нка г
ина п
жит
з Ше
нсько
еклад
ову.
ий мо-
й діяч
ївської
пись-
під кі-
з твор-
оджен-

Ціна 1.20 зл.